

ВЛАДА І ЦЕРКВА

*Олег Бажан
(Київ)*

Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект

Bazan O. The repression of clergy and believers in the Soviet Ukraine during «the great terror»: the statistics.

The article is dedicated to the analysis of political repression of clergy and believers in 1937–1938.

Відправною точкою «великого терору» став лютнево–березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому Й. Сталін зажадав «покласти край діяльності саботажників, шпигунів і диверсантів». Проте, як стверджував доктор історичних наук В. Нікольський, проведення так званої «масової чекістської операції», яка згодом набуде назви «велика чистка», розпочалася без будь-якого посилення на рішення зазначеного пленуму¹.

Могутню хвилю репресій в СРСР, в Україні, зокрема, викликала постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» від 2 липня 1937 р. та телеграма Й. Сталіна секретарям обкомів,

¹ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Іст.-стат. дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 90.

крайкомів, ЦК республіканських компартій. В ній пропонувалося, спираючись на апарат НКВС:

«взяти на облік усіх куркулів та кримінальників, що повернулися на батьківщину, щоб найбільш ворожі з них були негайно заарештовані та були розстріляні у порядку адміністративного провадження їх справ через трійки, а інші — менш активні, але все ж ворожі елементи були б переписані й вислані в райони за вказівкою НКВС»².

Нині історики вивчають не тільки мотиви та політичні підтексти проголошеної війни з «класовим ворогом», а й знаходяться у пошуках відповіді на запитання — чому для низки чекістських операцій по «вичищенню» країни від «ворожого елементу» було обрано другу половину 1937 р. Тоді під жорна репресивної машини НКВС разом з колишніми куркулями потрапили «контрреволюційні національні контингенти» — поляки, німці, румуни, харбінці, представники інших «ворожих націй».

Результати вивчення законодавчої та нормативної бази для діяльності радянських каральних органів у 1930-х рр., дослідження механізму реалізації політичних репресій в Українській РСР в 1937–1938 рр. вченими І. Біласом, С. Білокінем, Ю. Шаповалом та ін.³, вказували на спланований сталінським керівництвом та чітко організований керівництвом органів НКВС характер «великого терору». Дослідники, в переважній більшості, розкривали шляхи формування репресивної політики в УРСР, з'ясовували національну спрямованість репресій другої половини 1930-х рр. Менше уваги автори публікацій приділяли кількісним показникам політичних репресій серед духовенства та віруючих різних конфесій в часи «великого терору».

Метою даної статті є з'ясування на основі оперативної та звітної документації органів держбезпеки результатів масштабної репресивної політики вищого партійно-державного керівництва СРСР щодо «церковників та сектантів» другої половини 1937–1938 рр. в УРСР.

² Правда через роки. Статті. Спогади. Документи. – Донецьк, 1995. – С. 40–45.

³ Бачинський П. Реабілітовані історією // Київська правда. – 1994. – 16 липня; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Т. 1. – К., 1994; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

«Велика чистка» 1937–1938 рр., за задумом сталінського керівництва, мала здійснити певну санацію радянського суспільства від небажаних осіб, зміцнити в такий спосіб каркас соціалістичного ладу, проголошений Конституцією СРСР 1936 р. Стало зрозумілим, чому, починаючи з літа 1937 р., весь арсенал засобів карально-репресивного апарату був задіяний на розправу з «реакційним духовенством». Адже душпастирі та віруючі завжди кваліфікувалися як політична опозиція більшовизму.

Певним «орієнтиром» у боротьбі з релігією для співробітників органів держбезпеки мав слугувати спеціально розроблений циркулярний лист секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР від 10 січня 1936 р. «Про агентурно-оперативну роботу щодо церковно-сектантських керівників, які повертаються з концтаборів та заслання». В ньому відзначалася активна інтеграція в релігійні процеси «церковно-сектантських керівників, які повертаються з концтаборів та заслання», «спроби релігійників різних течій блокуватися між собою для боротьби з радянською владою», зусилля зарубіжних баптистських центрів по ідеологічній обробці населення, котре проживає вздовж кордонів СРСР. Обласним підрозділам НКВС пропонувалося оновити агентурну мережу, продовжити виявлення керівних центрів, не залишаючи не репресованим жодного «учасника контрреволюційного підпілля»⁴.

Накопичена інформація про «цілеспрямовану антирадянську контрреволюційну діяльність» духовенства та віруючих різних конфесій, стала в нагоді чекістам в момент проведення масових і водночас короткотермінових операцій в період «великої чистки» 1937–1938 рр.

Попри існування у структурі секретно-політичного відділу ДПУ–НКВС 6 відділення, яке спеціалізувалося на виробленні форм і методів розкладення релігійних організацій, наявності значної оперативної інформації стосовно представників церковної ієрархії, рядового духовенства, релігійного активу, так званого «ворожого елементу» серед віруючих, розправа з «церковною контрреволюцією» не була виокремлена в самостійну чекістську операцію. Применшення, на перший погляд, пріоритету репресивного терору щодо віруючих в 1937–1938 рр. пояснювалася, як нам здається,

⁴ *Бабенко Л.* Релігійне життя в архівних джерелах радянських спецслужб: особливості відображення // Релігія і церква в історії України: Зб. мат. міжн. наук. конф. – Полтава, 2006. – С. 9.

тривалою успішною антирелігійною практикою більшовицького режиму в часи так званої «безбожної п'ятирічки» (1932–1937 рр.).

Репресії першої половини 1930-х рр. завдали серйозного удару по Римо-католицькій церкві в Україні, Українській автокефальній православній церкві, «контрреволюційному монархічному крилу духовенства і чернецтва ППЦ», протестантському рухові.

Комплекс доступних архівних документів радянських спецслужб за 1935–1936 рр., а саме матеріали оперативно-агентурної розробки в «церковному середовищі», демонстрували наміри НКВС СРСР «продовжувати наносити рішучий удар по релігійним реакціонерам». Про це свідчив й оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова за № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів», який мав би поставити останню крапку у справі знищення традиційних ворогів радянської влади.

В наказі пріоритет репресивної політики був спрямований на «колишніх куркулів, що повернулись після відбуття покарання», та кримінальників. Разом із тим, у роз'яснювальних циркулярах НКВС СРСР щодо контингентів, які підлягають вилученню, керівництво органів держбезпеки зробило акценти стосовно членів антирадянських партій, колишніх «білих», жандармів, царських чиновників, учасників козацько-білогвардійських повстанських організацій, а також сектантських активістів та церковників.

Згадана операція розпочалась 1 серпня 1937 р. На 1 вересня 1937 р. республіканський НКВС на чолі з І. Леплевським звітував перед Москвою про перші успіхи в так званій «куркульській операції», в тому числі і про результати боротьби на «релігійному фронті». Статистика засуджених по «церковній лінії та сектантству» на перший день осені виглядала таким чином: 174 «сектанти» (з них по 1-й категорії [розстріл] — 93; 2-й категорії — 81), 101 представник «духовенства» (по 1-й категорії — 55; 2-й категорії — 46), 132 особи «к[онтр]/р[еволюційного] церковного активу» (по 1-й категорії — 67; 2-й категорії — 65), 17 осіб «чернечого складу» (по 1-й категорії — 8; 2-й категорії — 9)⁵.

«Вилучення» священнослужителів та віруючих із радянського соціуму відбувався також в ході так званої «польської операції»

⁵ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 42, спр. 32, арк. 31.

згідно директиви НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р., яка мала покласти край «фашистсько-повстанській, шпигунській, диверсійній та терористичній діяльності польської розвідки в СРСР». На здійснення «польського» наказу відводилось три місяці — початок 20 серпня, а завершення 20 листопада 1937 р. Проте терміни каральної акції постійно продовжувалися разом із термінами на проведення інших чекістських операцій по «нац-контингентам» — спочатку до 10 грудня 1937 р., потім до 1 січня 1938 р., до 15 квітня, і остаточно, до 1 серпня 1938 р.

Заданість цифр і масштаби укорінення «польських шпигунів» у місцях компактного проживання поляків в УРСР змушувала рядових працівників НКВС УРСР шукати членів диверсійно-повстанської «низовки» Польської організації військової (ПОВ) навіть серед служителів культу. Так, начальник Управління НКВС по Чернігівській області капітан держбезпеки М. Корнев 5 вересня 1937 р. в контексті «польської операції» доповідав наркому НКВС УРСР І. Леплевському про проникнення польської розвідки в середовище польського духовенства: «У справі «Ксьондз» заарештований поляк Згржибловський Андрій, колишній голова римо-католицької громади святого Миколая в м. Києві, до арешту працював табельником на засольному заводі у м. Ніжині. Зізнався в причетності до польської шпигунсько-диверсійної націоналістичної організації і засвідчив, що в цю організацію він був завербований у Києві ксьондзом костелу святого Миколая Змиргородським. Організація, очолювана польським єпископом Скальським, проводила активну шпигунську роботу на користь Польщі та готувала на час війни ряд крупних диверсійних актів»⁶.

Трафаретність звинувачень на адресу душпастирів Римо-католицької церкви простежувалася і в «Доповідній записці по польській операції на Україні» наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського генеральному комісару держбезпеки М. Єжову від 21 квітня 1937 р.:

«Відомий резидент ксьондз Квасневський, пов'язаний з польським консульством, установив організаційні зв'язки з великою кількістю релігійно-націоналістичних формувань у Київській та Вінницькій областях. За вказівкою Квасневського, ці організації створювали нелегальні костели, вели значну патріотичну роботу і формували бойові групи для збройної допомоги польській армії під час війни...

⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 6, арк. 133.

Ксьондз Самосенко створив у Бердичеві та навколишніх районах націоналістичну організацію, яка насадила мережу нелегальних костелів, вела широку обробку польського населення та створювала бойові осередки»⁷.

До полювання на «шпигунів у сутанах» долучилися й окремі підрозділи НКВС УРСР на залізничному транспорті. Так, у доповідній записці дорожньо-транспортного відділу (ДТВ) Головного управління державної безпеки НКВС Південно-Західної залізниці наркомом внутрішніх справ УРСР І. Леплевському повідомлялося, що на 29 грудня 1937 р. заарештовано по польській лінії — 1341 осіб, з них «костельного активу» — 145 осіб⁸.

Глибоко законспіровану «агентуру польської та німецької розвідки» серед віруючих спромігся виявити дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС УРСР Одеської залізниці. За півроку — з 1 червня 1937 р. по 1 січня 1938 р. чекісти заарештували 25 «ворогів народу» із числа церковників та сектантів⁹. Деяко скромнішими виявилися результати ДТВ ГУДБ Північно-Донецької залізниці. Станом на 13 грудня 1937 р. чекісти виявили й заарештували по лінії «церковників та сектантів» 6 осіб. У звіті про оперативну діяльність у другому півріччі 1937 р. ДТВ ГУДБ Південно-Донецької залізниці вказувалося про «нейтралізацію» 9 представників «церковної контрреволюції»¹⁰.

Черговий сплеск репресій щодо римо-католицького духовенства України, спричинений реалізацією «польської операції», у кінцевому результаті призвів до того, що на осінь 1937 р. на теренах УРСР не залишилося жодного практикуючого римо-католицького священика¹¹.

Досє з компрометуючими матеріалами на духовенство та віруючих, на основі яких приймалися рішення про арешти громадян, стали у нагоді при реалізації оперативного наказу наркома внутрішніх справ НКВС СРСР М. Єжова № 00439 від 25 липня 1937 р. «Про арешт усіх німців, працюючих на оборонних заводах». Факти свідчили, що після локальних арештів німецьких

⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 7, арк. 120.

⁸ Там само, спр. 20, арк. 319.

⁹ Там само, ф. 42, спр. 33, арк. 18.

¹⁰ Там само, арк. 13.

¹¹ Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 328.

підданих вище партійно-державне керівництво СРСР вістря репресій націлило на радянських етнічних німців за аналогом з «польською» операцією.

Разом з тим, варто зазначити, що заходи по розгрому «шпигунсько-диверсійних контингентів з німців» реалізовувалися в Українській РСР значно раніше, ніж були отримані вказівки щодо реалізації союзної «німецької» операції. Уже 8 липня 1937 р. Управління НКВС по Чернігівській області інформувало республіканський наркомат НКВС про розгортання справи «Бунтарі» № 1316776 від 21 червня 1937 р.: «Продовжується ліквідація німецько-української фашистської організації, створеної пастором Мільманом через німців — церковників німецьких колоній Дмитрієвського району. [...] Слідством встановлено, що організація формувала штурмові загони, планувала диверсійні акти на транспорті, проводила шкідництво в с[ільському] г[осподарстві]. Заарештовано 42 осіб, з них стосовно 24-х справа закінчена»¹².

Значних успіхів у «викритті» прихованих шпигунів домоглися чекісти серед компактно проживаючого німецького населення Одещини. У «Доповідній записці про підсумки оперативно-слідчої роботи по боротьбі з німецьким шпигунством та націоналістичною контрреволюцією» вказувалось:

«За час із червня по вересень 1937 р. в області всього заарештовано по німецьких справах — 1351 осіб. Ліквідовано 49 фашистських диверсійних, терористичних та повстанських формувань із загальною кількістю заарештованих — 785 осіб. В числі заарештованих церковників — 83 осіб. [...] На Миколаївських суднобудівних заводах викрита крупна диверсійна організація, яка ставила перед собою завдання здійснення ряду диверсійних актів у спеціальних цехах заводу ім. А. Марті. Керівна роль у створенні організації належала німецькому підданому, баптистському проповіднику Івану Яковичу Мюллеру. [...]

У Карл-Лібкнехтовському районі розроблялася група церковників-сектантів, яка вела організовану фашистську роботу, під прикриттям нелегальної сектантської діяльності. [...] Організація створена колишнім кістером Бехлером. По справі заарештовано 26 осіб, визнали провину — 18 осіб. 23 серпня цього року справу розглянуто на обласній судовій трійці УНКВС. 14 учасників засуджені до розстрілу, інші до 10 років ув'язнення у ВТТ. [...]

У липні 1937 р. в Одесі був заарештований перебуваючий на нелегальному становищі колишній кістер Отто Іван Генріхович.

¹² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 2, арк. 250.

Отто, будучи пов'язаний з Одеським німецьким консульством, отримав від останнього завдання по впровадженню повстансько-диверсійних контрреволюційних осередків у м. Одесі, Кірово та ряду районів області. По справі заарештовано 42 особи. Справу заслухано трійкою УНКВС. 35 учасників організації засуджені до розстрілу, інші до ув'язнення у ВТТ»¹³.

Проміжним підсумком боротьби правлячого режиму з духовенством і віруючими в добу «великого терору» можуть слугувати дані, зазначені в «Довідці про кількість засуджених обласними трійками церковників та сектантів», підготовленій начальником 8 відділу УДБ НКВС УРСР лейтенантом держбезпеки Мунвезом 30 жовтня 1937 р.¹⁴:

ОБЛАСТІ	ЦЕРКОВНИКІВ			СЕКТАНТІВ		
	Всього	Перша категорія	Друга категорія	Всього	Перша категорія	Друга категорія
Київська	641	320	321	163	73	90
Харківська	354	252	102	176	89	87
Дніпропетровська	82	36	46	74	14	60
Донецька	324	173	151	199	57	142
Одеська	398	234	164	111	60	51
Вінницька	357	147	210	326	73	253
Чернігівська	26	7	19	—	—	—
Кам'янець-Подільська	78	32	46	75	30	45
Миколаївська	43	39	4	—	—	—
Полтавська	27	14	13	4	4	—
РАЗОМ:	2330	1254	1076	1128	400	728

Статистичні дані таблиці станом на кінець жовтня 1937 р. свідчать, що всього засудили «церковників та сектантів» 3458 осіб, з них за 1-ю категорією — 1654 чол., за 2-ю категорією — 1804 чол. За наступні два місяці каральним органам вдалося майже вдвічі перевищити кількісні показники боротьби з віруючими.

¹³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 4, арк. 254–258.

¹⁴ Там само, ф. 42, спр. 32, арк. 136.

За даними про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за період з 1 червня 1937 р. по 4 січня 1938 р., в Україні заарештували 177350 «ворогів народу», з них представників «церковно-сектантської контрреволюції» — 7245 осіб. Число засуджених обласними трійками НКВС УРСР «церковників та сектантів» на 4 січня 1938 р. становила 6112 осіб. По областях карально-репресивна діяльність серед священнослужителів та віруючих виглядала наступним чином¹⁵:

<i>ОБЛАСТІ</i>	<i>Заарештовано церковників та сектантів</i>	<i>Засуджено облтрійками НКВС УРСР</i>
<i>Донецька</i>	664	664
<i>Київська</i>	1064	1063
<i>Харківська</i>	1034	721
<i>Дніпропетровська</i>	186	278
<i>Вінницька</i>	1167	981
<i>Житомирська</i>	540	516
<i>Одеська</i>	643	628
<i>Чернігівська</i>	263	159
<i>Полтавська</i>	443	366
<i>Кам'янець-Подільська</i>	559	504
<i>Миколаївська</i>	275	232

Упродовж 1937 р. переслідування не минула жодна конфесія в Українській РСР. У жорна політичних репресій потрапляли як прості віруючі, так і ієрархи церков. 22 жовтня 1937 р. в черговий раз був заарештований, а 20 листопада 1937 р. засуджений особливою трійкою УНКВС Київської області до страти митрополит Української Автокефальної Православної Церкви Василь Липківський. 10 листопада 1937 р. під час допиту у Лук'янівській тюрмі помер митрополит Російської православної церкви, екзарх України Константин (Дьяков).

Наприкінці листопада 1937 р. співробітниками НКВС УРСР був заарештований керівник Всеукраїнського союзу баптистів Андрій Костюков (до арешту маляр 6 ремконтори м. Києва). Під час слідства А. Костюкова обвинувачували у створенні фашистської

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 33, арк. 39.

організації баптистів в Україні, проведенні антирадянської діяльності, зв'язках з антирадянськими організаціями баптистів за кордоном. 17 грудня 1937 р. за рішенням трійки Київського управління НКВС УРСР А. Костюкова розстріляли¹⁶.

Не unikнув репресій навіть керівний склад «Союзу воєвничих безвірників» (СВБ) України. Ця організація у 1920–1930-х рр. відіграла важливу роль в загальносоюзному механізмі проведення антирелігійної політики радянської держави. У лютому 1938 р. наркомат внутрішніх справ України поінформував секретаря ЦК КПУ М. Хрущова про викриття наприкінці 1937 р. «групи ворогів — націоналістів та шпигунів, яка тривалий час орудувала в Центральній Раді “Союзу воєвничих безвірників”».

«На чолі ЦР, — зазначалось у доповідній записці, — стояли Григор'єв Кузьма — учасник антирадянської організації правих; Ігнатюк — учасник контрреволюційної націоналістичної організації; Новицький Микола Костянтинович — японський шпигун; Терган Онуфрій Йович — націоналіст; Гоккель — шпигун та ін.

Головою Ради був Петров В.І. — син куркуля, закінчив духовну семінарію, колишній білий офіцер.

В якості завідуючого методбюро в СВБ працював Руденко Іларіон Анісімович — націоналіст, колишній учасник петлюрівського руху, був тісно пов'язаний з терористами Ігнатюком, Гоккелем, Сенченко, Кіллером та ін., знав про їх антирадянську діяльність.

Відповідальним секретарем та фактичним керівником редакції “Безбожника” був Дубов Володимир Давидович, колишній редактор петлюрівської газети “Полтавські новини”. Такий склад керівників і визначає собою стан роботи СВБ. Шкідницьке керівництво ЦР довело організацію СВБ до повного розвалу»¹⁷.

Незважаючи на масштаби репресій 1937 р., переслідування духовенства та віруючих не припинялися і в наступному році. Новий нарком внутрішніх справ УРСР Олександр Успенський (з 25 січня по 14 листопада 1938 р.) прагнув довести московському керівництву на конкретних слідчих справах «млявість роботи» колишнього наркома НКВС УРСР І. Леплевського у боротьбі з ворогами народу, в тому числі, і у виявленні «церковно-сектантської контрреволюції». Тільки з 21 лютого по 28 березня 1938 р. обласними трійками НКВС було засуджено 137 «церковників» та 58 «сектантів».

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 263, спр. 50163-ФП, арк. 104–105.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 17, арк. 124–125.

На першу декаду травня 1938 р. О. Успенський інформував наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова про розгром українського антирадянського націоналістичного центру і керованих ним повстанських та диверсійних формувань (заарештовано 25464 особи) та про позасудову розправу над 628 учасниками «повстанських загонів з середовища українського духовенства та сектантства».

Арешти та ув'язнення духовенства та віруючих відбувалися також у справі «ровсовсько-есерівського повстанського та диверсійного підпілля, керованого право-троцькістським центром на Україні». На середину травня 1938 р. було засуджено 1786 учасників «ровсовських загонів із середовища російського духовенства та церков»¹⁸.

За період із січня по липень 1938 р. число заарештованих органами НКВС УРСР по лінії «церковники та сектанти» становило 1587 осіб, з них 824 особи були засуджені особливою трійкою НКВС. Проте зупинятися на досягнутих показниках у виявленні «ворогів народу» серед православних, римо-католиків, протестантів відомство Успенського не збиралося. Лише за декаду з 23 вересня по 3 жовтня 1938 р. чекістами було викрито 5 «церковно-сектантських контрреволюційних формувань», до яких входило 28 учасників. Серед них: антирадянська організація старообрядців у м. Києві; фашистська організація церковників «Істинно-православної церкви», яка проводила контрреволюційну діяльність серед населення віддалених районів м. Києва; «контрреволюційна група учасників секти духоборів» в Чорно-Островському районі Кам'янець-Подільської області, яка нібито готувала провокаційні виступи під час проходження частин Червоної армії; «контрреволюційна група церковників» у Словечанському районі Житомирської області, тісно пов'язана з агентами польської розвідки¹⁹.

Припинення «великого терору» припало на листопад 1938 р. На думку сталінського політбюро, масові «соціальні санації» досягли бажаного результату. За короткий період часу було знищено або ізольовано ворожі соціальні групи населення, які «заважали» будувати комунізм в СРСР.

Руйнування зазнали всі без виключення церковні об'єднання України. Застосування правлячим режимом адміністративних

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 16, арк. 119.

¹⁹ Там само, спр. 55, арк. 242.

утисків, відкритих судових процесів, позасудових антиконституційних органів, жорстоких покарань стосовно віруючих призвело до занепаду Російської православної та римо-католицької церкви, відсутності можливості у віруючих користуватися конституційним правом свободи совісті, переходу до підпільних форм релігійного життя осередків протестантів.

Олександр Логінов
(Вінниця)

Ліквідація «іоаннітського» руху в 1920–1950-х рр. на Вінниччині

Lohinov O. Elimination of «Ioanit» movement in Vinnytsya region in 1920–1950th.

By the example of «Ioanit» movement, the methods used by state security service to struggle the religious underground were investigated.

Історія релігійного підпілля на Вінниччині, як і загалом в СРСР, залишається малодослідженою проблемою. Фрагментарність та суперечність відомостей про нелегальні церковні угруповання радянських часів обумовлені переважно конспіративним характером їх діяльності, майже цілковитою відмовою від внутрішньої документації та слабким бажанням віруючих контактувати з усіма, хто не поділяє їх релігійних поглядів.

Втім, навіть серед всієї сукупності опозиційних радянському режиму сект та церков, деякі виділялися і до сьогодні виділяються таємничістю. Особливо це стосується так званих «іоаннітів» — фанатичних прихильників Іоанна Кронштадтського (протоіерея Івана Ілліча Сергієва, 1829–1908), які вважали його втіленням Святого Духа та поклонялися йому як Богу.

Публікації радянських дослідників 1920–30-х рр., які так або інакше стосувалися «іоаннітів», мали пропагандистський атеїстич-